

ՀԱՏԱՐ ԻԷ.

1889

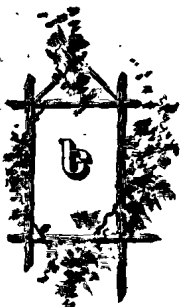
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ .

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ

ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ՃԱՌՆ

ՆԻ Ս. ՅՈՂԷ. ԳՐԱՄԱՍԻԱՅԻ

ԶԱՅԱՆ Հանճարներուն յատուկ բնագրոյմն այս եղած է, որ կը զանազանէ զնստա սովորական մահկանացուներէն, այսինքն է, իրենց ժամանակակիցներէն աւելի ապագայից վրայ տարածել իրենց մտական զօրութիւնն և զօրեղ ազդեցութիւնն. որովհետեւ ինչպէս նոցա բարձրաթիւի Հանճարն, այնպէս և այն Հանճարոյն երկունքն ի-

րենց դարուն անձուկ պարունակէն վեր բարձրանալով՝ ապագայ յառաջիկայացութեան նախագաղափարականով կը սնանին, կը յղանան և կը ծնանին. ուստի բնականապէս նոցա մեծութեանն՝ աւելի ապագայ սերունդք քան ժամանակակիցք կարող են գիտակիւնել: Այս բանիս ճշգրիտ օրինակներ կ'ընծայէ մեզ պատմութիւնն զՅՈՂԷ. ՈՍԿԵՆՈՒԹԻՒՆ՝ որ ըստ ինքեան բնաւորեցաւ անմահացնել դարուց ի դարս նոցա անուանքն և զերկասիրութիւնս ևեթ, երբեմն ազիտաբեր արդիւնս իսկ յառաջ բերած է, ի վնաս Հանճարեղացն այնոցիկ

և մեզ իսկ զլիսովին, որք նոցա մտաւորական ճոխ արդիւնաբերութեամբք ստիպած եմք սնանիլ և պարծիլ իսկ։ Արդ. անդստին 'ի վաղ ժամանակաց այսպիսի անմահունակ ազդեցութիւն մ'ունեցաւ ազգիս վրայ նա ինքն հալածեալն 'ի տգիտաց և անգոսնեայն Մ. Խորենացի, իւր լուսափայլ հանճարովն և ընդարձակ գիտութեամբ։ յոյր անուն ապա խրախուսելով մերթ հանճարեղքն և հետևակ գրիչք պէսպէս ճառս և բանախօսութիւնս յօրինեցին և ընծայեցին հասարակութեան. և մերթ այլ հաւաքողք ճառերն տրաց, ուր որ համանուն Մովսէսներու կամ անանուն հեղինակաց գեղեցիկ գրութիւն մի զըտան՝ չի դանդաղեցան Մ. Խորենացւոյ վերագրել։ Եւ այսպիսի թիւր ընծայութեամբք հետզհետէ յաճախեցին առնթներ հարազատից՝ նոյնպէս և անհարազատ գործեր, զորս յիշած է Հայ. Դպրոցքեան Հեղինակն, և որոց անյարմարութիւնքն արդէն իսկ ամենուն յայտնի են։ Բայց իմ խօսքս բացառութեամբ այն պերճաբան և վեհիմաստ ճառին վրայ է միայն, զոր Կիրակոսէն սկսեալ տոհմային մատենադիրք ֆերթողահօրս Մովսիսի հարազատ գործոց մէջ դասեր են, և պէտք չէ չփոթել Հայկ. Սոփիերաց ԺԼ հատորի մէջ հրատարակուած ճառին հետ, որուն վերնագիրն է. «Ի մեծի աւուր տապալանակի երանելոյն Մովս. Խորենացւոյ արարեալ ի Կարխաքարիմ որ քերէ զտօն Վարդաշաշի»։

Ինչպէս Մովսիսի միւս գործոց մասին, այսպէս և այս ճառիս նկատմամբ եղան ոմանք, որք բանաւոր տարակոյսներ յարուցին. բայց այս տարբերութեամբ միայն, որ Պատմագրութեան, Աշխարհագրութեան, Պիտոյից գրոց և առ Սահ. Արծրունի գրած Թղթոյն հարազատութեան դէմ մաքառող տոհմային և օտարազգի քննասէրք՝ գրաւոր ընծայութիւնս և զէնս իսկ շողացուցին սրամիտ ճարտարութեամբ. իսկ այս ճառիս անհարազատութեան վրայ ոչ առանձին ուսումնասիրութիւնք և ոչ իսկ գրաւոր ընծայութիւնք 'ի վեր երևեցան մինչև ցայսօր, ըստ իմն ծանօթութեան. այլ միայն բացասական տարակոյսներ, զորս որ և է բանիբուն բանասէր լոկ ընթերցմամբ իսկ կարող էր ունենալ և ունեցան իսկ բազումք, տեսնելով յայնմ տարբերութիւն ունոյ գրութեան։ Բայց թէ յորո՞ւմ կայացած է արդեօք այդ տարբերութիւնն և ի՞նչ ծածուկ պատճառներէ յառաջ եկած, կարծեմ թէ ոչ դժ ըստ արժան բաւականին գրեց և ած 'ի հանդէս։ Երկրորդ, զի տեւու ենք, որ Մովսիսի Պատմագրութեան հետ եղած բազդատութենէ մի եզրակացուցեալ տարբերութիւնը՝ միայն բաւական ապացոյց չէ ճառիս անհարազատութեան. որովհետև այսպիսի մի տարբերութիւն իրօք կը տեսնուի նոյն իսկ Հռիփսիմեանց ձառին և Պիտոյից գրոց մէջ, բազդատելով ընդ Պատմագրութեան. և ասկայն առաջնոյն հարազատութիւնն, ըստ իս, անուրանալի է, նկատելով այն գրութեան ժամանակը, պարագաներն և ներքին համաձայնութիւնք

ընդ պատմագրութեան Մովսիսի վերջնոյն հարազատութիւնը բազմապիսի փաստերով ապացուցած կը համարի Դօկտօր Բառմզարդնէր¹, թէպէտեւ, ըստ իս, կան տակաւին տարակուսելու պատճառներ, Ուստի ես ուրիշ տեսակէտերով իսկ անհարազատութեան բնագործին կը տեսնեմ՝ ակներև վարդափառի ձառին վրայ, և ուրիշ զօրք ապացոյցներ ևս կը յուսամ՝ ածել առ այս:

Յիրաւի, բաղդատելով այս ճառս՝ Հռիփսիմեանց ներքողեանին և Պիտոյից գրող հետ՝ կը տեսնենք, թէ որքան այս վերջին երկու գրութեանցս բառից կիրառութիւնք, շարագրութեան կազմութիւն, դարձուածք բանից և նախադասութիւնք կը տարբերին ՚ի Պատմագրութենէ, գրեթէ նոյնքան ևս առաջինը կը տարբերի ՚ի վերջնոց անտի, մի և նոյն կէտերով, Դիտելու է, որ այսու ես չեմ ուզեր հետևեցնել, թէ ուրեմն պէտք է որ համաձայն ինի Պատմագրութեան ոճոյն և լեզուին, թէպէտեւ լռելեայն այսպիսի թիւրիմաց հետևութիւն մի կը նշմարուի. այլ բացառութեամբ միայն կ'ուզեմ եզրակացնել, թէ այդ ճառը գլխովին ինքնուրոյն բնագործին կը կրէ իւր վրայ՝ մասնաւոր առանձնայատկութեամբք, որք չեն գտնուիր ոչ ՚ի Պատմագրութեան անդ և ոչ իսկ յիշեալ երկասիրութեանց մէջ, որոնք իրենց առանձնայատկութեամբք հանգերձ՝ պահած են իրենց վրայ ՚ի բազում ուրեմն տիպը. իսկ սորայս ընդհակառակն՝ այն գարու պարունակէն դուրս է: Արդ ինչպէս Պիտոյից գրող առանձնայատկութիւնքն յառաջ եկած են այն յունական հեղինակութիւններէն, որպիսի են Սփոդոնիոս, Թէոֆիլ, Ղիբանիոս, Հերմոգինէս և այլք ոչ սակաւք, որք իմաստակական ոճով և լեզուով կը ճարտարաբանէին, և որոնց հետևեցաւ « Պիտոյից » հեղինակն ՚ի թարգմանելն կամ՝ լաւ ևս ՚ի թարգմանաբար յօրինել զայն, և Հռիփսիմեանց ճառին առանձին տիպն՝ արգասիք է Մովսիսի աշխոյժ հասակին. այսպէս և՛ վարդափառի ճառին յատուկ բնագործով՝ պէտք է որ գլխովին տարբեր ժամանակի և գրութեան ներքև ձևացած լինի. ուստի եթէ ինքնագիր համարիցի որ զայն և եթէ թարգմանաբար յօրինեալ, Ե գարուն մէջ բացարձակապէս չկարէ կատարուած լինել, այլ գարեբէ վերջ՝ Տեսնենք ստուգիւ այսպիսի մի եղելութեան ներքին և ներքնոց հետ սերտիւ լծորդեալ արտաքին փաստերն:

Ա. Այս ճառիս² մէջ կը գտնուին կիրառութիւնք բազմազիմ բարդ բայից և բառից, յորոց մի մասը Ժ դարէն վերջ գրող մատենագրաց քով միայն գործածուած են. իսկ միւս մասը՝ ճառիս հեղինակին միայն յատուկ են: Օրինակի աղագաւ, յէջ 327, « վայելազարդեալ—

¹ Ueber das Buch « die Chrie », Leipzig, 1886.

² Ըստ Վենետեան տպ. Մովս. Խորենացոյ մատենագրութիւնք, 1868, պիտի լինին տեղեաց յառաջերութիւնքը:

կենդանածնելով — սպասահարկեալ — ճառագայթակերպեն — շրջափայլէ — պայծառազարդեալ. — յէջ 328՝ անուշահոտանան — պարալունու — հրաշազարդեալ. — յէջ 330՝ բարձրածայրեալ. — յէջ 331՝ աստուածակերպեալք. — յէջ 332՝ արտակացեալ — հրաշաբուսեալ. — յէջ 333՝ բացածագեաց — լուսակերպելով. — յէջ 334՝ ոսկեվարսեալ. — յէջ 335՝ զգեստաւորեալ — պայծառակերպեցին, Երկնախոհ — տիեզերագնաց Երկնախմբից — զանգերանութեանց — Երեքպայծառեան (τρίλαμρος) շրջացանական — զանճշմարտութեան — լուսասաղարթ — աստուածանմանակերպութեամբ — հրաշապայծառ — դաշարավայր » և այլն :

Բ. Եւ յէջ 334 կ'ըսուի այսպէս. « Եւ եւ յոյժ վայելուէ է անուն տօնիս՝ զոր կոչէ Եփեղեցի. զի վարդափառ ասի, որ է արդ աշար, և կոչի վարժարան : Այլ փասն զի յոյնն զսա Պայճառակերպուքեան և Պաւկաց կոչէ տօն. իսկ ազգ Հայաստանեայց՝ նոյն և մի զսորայս ձայնէ հրաշափառ պայծառութիւն, զոր կանխաւ բանն տպաւորեացու Եւ յէջ 329, թէ « Զոր և Եփեղեցի հրաշապայծառ ցնճոքեամբ տօնէ » :

Անտարակոյս ոչ միայն այս պարբերութիւնս, այլ նոյն իսկ աստիցէջն 337 եղած միջոցն, յորում կը մեկնէ հեղինակ ճառիս արդ աշար և վարժարան յորջորջմանց նշանակութիւնն՝ յարմարութեամբ Ս. Գրոց, ինչպէս նաև յէջս 326-327 եղած միջոցն, այսինքն է յի պարբերութենէն սկսեալ մինչև ցի պարբերութիւն 323 իջին, յորում զոյգ ընդ լուսաւորաց և պայծառութեան բնութեան՝ կը նկարագրին բանաստեղծօրէն գերաշխարհիկ լուսաւորքն Քրիստոս և Աստուածածին և պայծառութիւն բանական բնութեանս մերոյ, հայկազն հեղինակի սեփական գրչին եթէ ոչ գիւտ՝ այլ գեղեցիկ ընդլայնումն համարելի է, և Հայաստանեայց մէջ կատարուած հանգէւքն և ցնծութիւնը միայն կը ներկայացնեն մեզ, իսկ գալով մէջ բերուած տեղոյն՝ դիտելու ենք նախ, որ « յոյնն » բառով կարելի է հասկանալ թէ գրիչ զոմն, որուն հետևած լինի նա, և թէ յունական ազգն : Ուստի այս բացատրութիւնս, թէ « Զի յոյնն զսա Պայծառակերպութեան և պսակաց կոչէ տօն », ոչ Մ. Խորենացւոյ և ոչ իսկ նորա ժամանակակից մի ուրիշ մատենագրի բերանը կարեն լինել հասկանալի. որովհետև Եփեղեցի բառով՝ եթէ ընդհանուր կերպով Յունաց և Արևմտեայց հասկանանք, և եթէ բացառութեամբ Հայոցը միայն, միշտ կը մնան հակասական, և են ժամանակագրութեան խոշոր վրիպակներ. այնու զի Ե դարուն դեռ ոչ Յոյնք և Արևմտեայք այն տօնը աշխարհախումբ հանդիսիւ կը կատարէին¹ Μεταμόρφωσης և Στεφάνων

¹ Այս տօնիս անթիւ տես P. de Lagarde, Abhandlung Neu - Griechisches aus Klein Asien, Ueber Feste des christlichen Cappadociens,

տիտղոսներով, և ոչ Հայք Պայծառակերպութեան կը կոչէին տօն, այլ Այլակերպութեան — Μεταμόρφωσης, Transfiguration, ինչպէս որ յայտնի կերպով կը ներկայացնեն մեզ Ե դարու թարգմանիչ մեր յԱւետարանին Մատթէոսի թիւ 2, Մարկոսի թիւ 1, և Դուկասու թիւ 29, Այսպէս է նաև վարդապառի շարականին մէջ, զոր ոմանք 'ի պատմյաց Մ. Խորենացոյ կ'ընծայեն, և ոմանք Անանիայ Շիրակացոյ. և թէ Գանձ. Եկեղ. Անանիա, Խոսրով և ճառիս անձանօթ հեղինակը զառաջինն 'ի վարարկած են բառս Պայծառակերպութիւն փոխանակ Այլակերպութեան:

Եւ յիրաւի, եթէ յունական եկեղեցոյ մէջ անդատին 'ի Ե դարէն հաստատուած լինէր այդ տօնը, կարելի բան չէ որ սոյն և յաջորդ դարուց մէջ եկեղեցական Հայք առանձին քարոզով և ներբողներու փառաւորած չլինէին զայն. և սակայն մինչև յԱթերորդ դար ոչ ուրեք գտանին Այլակերպութեան տօնին առթիւ խօսուած և գրուած ճառեր: Թէպէտ և Յովհ. Ոսկերեբան, Օգոստինոս, Ս. Լևոն, Ս. Պրոկղ և Մաքսիմոս վկայն առանգած են մեզ ինչ ինչ, բայց Մատթէի մեկնութեան մէջ, և ոչ թէ մասնաւոր երկասիրութեամբ: Այնպէս որ մեզի ծանօթ յոյն եկեղեցական երկասիրութեանց մէջ Յովհ. Դաւ. մասկացին առաջին անգամ կ'ը ներկայանայ մեզ Այլակերպութեան տօնին վրայ յօրինած իւր հրաշաբան ճառով, որուն վրայ կը հրաւիրեմ աստ իմ ընթերցողաց մասնաւոր ուշադրութիւնը:

Զգիտեմ արդեօք այսպիսի մի եղելութեան վրայ տարակուսելուն համար. թէ նորա մասին անտեղեակ գոլով անծանօթ հեղինակն ճառիս՝ հետեւեալ հակառակն բացատրութիւնքը կ'ընէ, որ աւելի կը մատնեն նորա յետնութիւնը. կ'ըսէ նա յէջ 337 վասն վարդապառի. « Սա առաջին յեկեղեցոյն օրինադրեցաւ յԱռաքելոց տօն աւետարեբ, որ ոչ մուսնէ 'ի չրջաւնս ընթերցուածոցն ընդ այլս », այսինքն է, ընդ այլ տօնս Եկեղեցոյ: Սակայն զիտելու ենք, որ եթէ ստուգիւ յԱռաքելոց անտր օրինադրուած և Եկեղեցոյ մէջ շարունակուած տօն լինէր, անշուշտ ուրիշ տնօրինական տօնից պէս նաև 'ի չրջանս ընթերցուածոց և 'ի ժամակարգութեան իսկ Աստուծոց, Ս. Բարսղի և Ոսկերեբանի իւր յատուկ տեղին ունեցած պիտի լինէր: Այլ ընդ հակառակն ոչ առաքելական Սահմանադրութեան և ոչ այլ նախնի դարուց եկեղեցական յիշատակարանաց մէջ կարելի է գտնել յիշատակութիւն ինչ հաստատութեան տօնիս: Մասնաւոր որ աւելին է, այն եռաթիւ երջանիկ Առաքեալներէն՝ որք արժանի եղան հանդիսակից լինել Քրիստոսի Այլակերպութեան և տեսնել նորա անպատում փառքը, Պետրոս հաղիւ կ'ակնարկէ զայն 'ի թղթի իւրում, իսկ այլք լուծած են: Արդեօք խոնարհութեան համար, թէ ընդ հակառակն Տեառն մերոյ պատուէրը մինչև 'ի վերջ պիտի պահելով, թէ « Մի ումեք ասիցէք զտեսիլք »: Ուստի նախկին եկեղեցեաց մէջ եղած այս լուս-

Թիւնը տեանելով յամին 1152 Պոթոն Երէցն Պրուսի, համարեցաւ թէ նոր ուրեմն կրօնաւորաց ձեռքով հաստատուած ըլլայ այդ տօնը, Բարոնիոս¹ ընդ հակառակն, Ս. Եփրեմի, Ս. Բարսղի Սելեկացոյ և Ս. Անդէի կրետացոյ երկասիրութիւններէն կը հետևցնէ, թէ այս տօնիս հնութիւնը կարելի է մինչև ցԴ դար անգր 'ի վեր հանել: Ոսկայն այս կարծեաց ոչ մին և ոչ միւսը կարեն լինել ճշմարիտ. այլ պէտք է ասել, թէ առ Յոյնս և առ Արեմտեայս կամ Է դարուն վերջերն և կամ յամին 787 պատկերամարտից դէմ 'ի Նիկիա գումարուած Երկրորդ ժողովքին մէջ որոշուած ըլլայ իբրև տօն վասն ընդհանուր եկեղեցւոյ, Յիրաւի, այս ժամանակ գրեց Ղեկնդիոս Անկիւրացի իւր ճառն յԱյլակերպութիւն Քրիստոսի. և Ս. Իլդեփոնս ըսպանիացի եպիսկոպոսն յամին 845 կը խօսի զայսմանէ իբրև տարւոյն շքեղագոյն տօնախմբութեանց մին. այս ժամանակէն վերջ զըրուած հնագոյն վկայաբանութիւնք և Յայսմաւուրք, զորս յիշեն Բարոնիոս, Մարտիրի և Թոմասին², կը ներկայանան մեզ Այլակերպութեան ճառերով, որք յայտնի ապացոյց են տօնիս հաստատութեան. որովհետեւ եկեղեցական տօնից ստոյգ ներկայացուցիչք դրաս են, և ոչ թէ Դ կամ Ե դարէն մնացած սակաւաթիւ յիշատակարանքն և Սինա լեռան վրայի Ս. Կատարինէ եկեղեցւոյ մէջ եղած նկարէ մուգակներն, որք պարզապէս Մատթէի Աւետարանի մէջ յիշուած մեծագոյն դէպքը կը ներկայացնեն, և ոչ թէ տօնիս հաստատութիւնն: Յամին 1857 կալիստոյ Գ. Քահանայապետին մէկ շըրջարեական թուղթն, որով կը պատուիրէ հաւատացելոց, մասնաւոր պաշտամունքով կատարել զտօնս զայս, յայտնի նշան է, ըստ ասելոյ Բէրթիէի, թէ մինչև այդ ժամանակ, ամէն քրիստոնեայ աշխարհաց մէջ ընդհանուր կերպով տարածուած չէր այն:

Արդ, ուրիշ ազգաց մէջ որքան որ անորիշ մնացած է տօնիս հաստատութեան ժամանակամիջոցն, մանաւանդ թէ համեմատութեամբ նոր, այնքան ևս առ Հայաստանեայս հին կ'երևի, և որոշեալ ժամանակն, Ս. Սահակ Պարթև իւր կանոնական թղթոց³ միոյն մէջ, որուն վերնագիրն է, « Թէ ո՛րպէս սահմանեցաւ կտրգ ոչխտի և որոշման վսնաց », 'ի մէջ այլոց տօնից, զորս կատարէին Հայք 'ի Ե դարուն, զկնի մարտիրոսաց տօնին անմիջապէս կը յիշէ յէջ 111 և զվարդավառին այսպէս. « Եւ տօն ամենայն մարտիրոսաց՝ զոր մատուցու իշխեմք. վարդավառին մատուցելիքն միայն պտուղ յամենայն արմըտեաց քոռ. քոռ 'ի ժողովրդականաց և յամուսնացելոց քահանայից յառաջին արմտեաց, այսինքն է, յընտրոցն 'ի վսնս կատարեացին »:

¹. Baronius Not. ad Martyrol. ad diem aug. VI.

². Traité des Fêtes, 1, 2, c, 19 § 14 et 15.

³. Սոփեք Հայկականք, հտ. Բ. Վնեթիկ, 1853:

Թուի թէ վարդավառին սեռական հոլովով՝ լռելեայն տօն կը հասկա-
նայ սուրբ Հայրապետս, Բայց թէ արդեօք այդ տօնը նա ինքն հաստա-
տեց, թէ իրմէ առաջ կար. 'ի Հրէից անտի առին թէ 'ի Յունաց. եկե-
ղեցական էր արդեօք, եթէ պարզապէս ազգային. Մարտիրոսաց՝ այ-
սինքն է Յովհ. Կարապետին և Աթանագինեայ վկայի տօնին հետ ի-
միասին կը խմբէին, թէ առանձին. այս կէտերս դժուարին է որոշել:
Մատաղի սովորութիւնը՝ կարծէք թէ տօնիս հրէական, կամ լաւ ևս,
երուսաղեմեան եկեղեցիէն առած ծագումը կը թուի ցուցանել, որուն
այլուր կը համաձայնին Յովհ. Օձնեցին և Ն. Լամբրոնացի: Սակայն
վերոյիշեալ եկեղեցիներէն առնուած չի կրնար ըլլալ, և սորա պատ-
ճառներն արդէն իսկ տեսանք: Բ. Դիտելու է, մատաղի սովորութիւնն՝
հեթանոս Հայաստանին իսկ յատուկ էր. ուստի Դ. դարուն սկիզբը՝
երբ Ս. Գրիգոր վարդապետն Անահտայ տօնը փոխեց 'ի տօն Այլա-
կերպութեան, նորա հնագոյն յորձյորովման, այսինքն է, վարդավառին
հետ ի միասին այն հինաւուրց արարողութիւնքն և զենմունքն իսկ
պահեց անաղարտ, սրբելով և նուիրելով զերախայրիս հեթանոսիկ
դիցուհոյն՝ Տեառն բոլորեցուն: Ուստի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
այս առանձնաշնորհութեան, այսինքն է, առաջին լինելուն 'ի հաս-
տատել զքրիստոնէական տօնախմբութիւն վարդավառին՝ պատճա-
ռը պարզապէս դիպուածական է. որովհետև հինաւուրց Հայաստանի
տարեմուտն և Նաւասարդը միայն Օգոստոս ամսոյն մէջ հանդիպե-
լով բնական կերպով կը համապատասխանէր Հրէից Տաղաւարահա-
րաց տօնին և աւետարանական Այլակերպութեան օրուան: Եւ որով-
հետև անկարելի էր չօր լուսաւորութեան մերոյ՝ բաւրովին ունշացնել
զտօնն զայն համալսարհական, անոր համար հարկ եղաւ փոփոխմամբ
սրբել զայն, Յերաւի, առ հեթանոս Պարսկա ևս քոյր Նէւրուզի և
վարդացանութեան տօնը, բայց որովհետև ուրիշ ամսոյ և օրուան
մէջ կը հանդիպէր, անոր համար քրիստոնեայ Պարսկաստանը՝ չի կա-
րաց զուգել ընդ Այլակերպութեան. մինչև որ յետոյ ուրեմն եկեղե-
ցական օրէնք վճռեցին թողուլ զառաջինն և պաշտել զվերջինս:
Գալով Հայոց, դիտելու ենք, որ յԱզաթանգեղ կ'աւանդուի, թէ
Նաւասարդին օրը կը կատարուէր Յովհաննու և Աթանագինեայ
տօնը՝ աշխարհախումբ հանդիսիւ. ուրեմն ինչպէս կարէր տօնուիլ
միանգամայն և՛ վարդավառինը, Զիցէ մարթ աստի եզրակացնել,
թէ Դ և Ե դարուց մէջ վարդավառը կը կատարուէր տակաւին
իբրև աշխարհական հանդիսապրութիւն իմն և ոչ իբրև յեկեղեցւոյ
օրինադրեալ մի առանձին տօն: Կարծէք թէ զայս կ'ուզեն անկնար-
կել իրօք և Ս. Սահակայ վերոյիշեալ խօսքերն, յորս նա մարտիրո-
սաց տօնին կից անմիջապէս կը յիշէ զմատաղնիս և զերախայրիս
վարդավառին, և ոչ զտօն. երկրորդ, ըստ հեթանոսական անուանա-
կոչութեան վարդավառ կ'անուանէ զայն և ոչ թէ Այլակերպութիւն.

մինչդեռ ճառիս հեղինակն, անտես առնելով (չգիտեմ ինչ պատճառաւ) հեթանոսիկ Հայաստանի մօր վարդապետն Անահիտայ տօնի ծագումն և հանդիսադրութիւնքն՝ Երբայեցւոց Յիսնեբեակիւ կը մեկնէ զվարդապետ հին անունս:

Գ. Ելլ 333 ճառին վարդապետի կ'ըսուի վասն Տեառն մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի. «Ընդ ամենայնսն մեր ճանապարհորդեաց հոգեկան կիրս առանց մեղաց և ապականութեան, միով դիմք, միով կառնաց շարժուքեամբ»: Այս վերջին խօսքերս կարելի է այսպէս մեկնել, այսինքն է, ինչպէս 'ի Գրիստոս զգայական կամբը՝ բանականին հրամանատարութեամբ կը շարժէր, այսպէս և բանականկամքը՝ ընդ աստուածայնովն, որով կը յօրինէր մի միայն ներդաշնակութիւն՝ մարդկային և աստուածային կամաց շարժութեանց 'ի Գրիստոս, յամենայն 'ի գործս նորա. այս առումս ուղիղ է և Մովսէս ինքնին և կամ այլ ոք 'ի Ե դարու գրչաց կարող էր ասել. որովհետև այդու ոչ բառնին գործողութիւնք մարդկային կամաց, այլ կը կատարելագործին. սորա յայտնի փորձը կը գտնենք նաեւ 'ի մեզ, երբ բանական յօժարութեան ձեռքով կը ղեկավարենք մեր զգայական և կոյր յօժարութիւնքն: Բայց թէ ստուգիւ այս առմամբս դուռած են աոյն տեղւոյն մէջ յիշեալ խօսքերն. և եթէ իրօք իցեն վերագրելի Միտրենացւոյ. կարծեմ թէ ոչ, որովհետև այդ խօսքերէն քիչ առաջ և վասն զի յամենայնի ելովս բառերով սկսող պարբերութիւնը՝ Դամասկացւոյ վերոյիշեալ ճառին մէկ տեղւոյն յառաջբերութիւն է. յորում սակայն կամաց վրայ բնաւ չխօսուիր. Բ. Թէ Դամասկացին և թէ կարծեցեալ Մովսէսն՝ անմիջապէս քիչ յառաջ փառաւորելոյն Գրիստոսի երկու բնութեանց վրայ կը խօսին, այսինքն է, աստուծայնոյն և մարդկայնոյն՝ յորմէ անձնաւորական միութեան ձեռքով կ'արտափայլի Աստուծոյ անճառելի փառքը և կը յափշտակէ զառաքեալսն. ուստի այսպիսի մի պարագայի մէջ՝ անհասկանալի բան կը լինէր յանկարծակի սկսել կամաց վրայ խօսիլ, ուր բնաւ առիթ չկար խօսելու. մանաւանդ զեռ աւելի անհասկանալի՝ երկու բնութեանն կամ գոյացութեանց՝ եզրակացնել զմի միայն կամս, այնու զի կամք կամ գործողութիւնք կամաց՝ անհրաժեշտ հետեանք են բնութեանց: Ուստի այն բացատրութիւնը կամ մի ուրիշ գրչէ ներմուծեալ համարելի է անդ, և կամ ըսել, թէ ճառիս անժանօթ հեղինակն միակամեայց խմբակէն լինելու էր, և ոչ թէ Ե դարու Հայաստանեայց Հարց մին, որոց ժամանակը Գրիստոսի երկուց կամաց վրայ ոչ զեռ մոլորութիւն ծագած էր և ոչ այլ խնդիր կայր, մանաւանդ թէ զյոգ ընդ Մամբրէի՝ մեկն բանիւ կ'ընդունէին զերկուս և երգողութիւնս 'ի

¹. Զի «ի Յարութիւն Ղազարոս» կ'ըսէ այսպէս. Ամարմին զօրութիւնքն մարմնաւ և Երեւցան, այլ ոչ մարմնացան. սա միայն կրէ զերկուս և երգողութիւնս, և այլն:

Քրիստոս: Բ. Դ զիտելու է, որ այլուր իսկ ձեռագրաց մէջ Մովսիսի ընծայուած է միակամայց Տրամախօսութիւն մի ընդ ֆաղկեդոնա-կանս, որուն անհարազատութիւնը՝ բնաւ տարակոյս չի վերցնէր:

Դ. Յովհանն երզնկացի և Արիստակէս ոմն, որք շարունակեցին զմեկնութիւն Մատթէի՝ զոր Ն. Շնորհալի մինչև եօթներորդ գլուխն հասուցած էր, ֆրիստոսի այլակերպութեան մեկնութիւնը գրեթէ բառ առ բառ և քայլ առ քայլ Ոսկերերանի 57 ճառէն փոխ առած են. իսկ վարդափառի ճառէն ոչ ինչ: Արդ, այս երեւոյթս իսկ նշան է, թէ ոչ միայն այդ ճառը խորենացւոյն չէր, այլ գուցէ թէ այդ ժա-մանակին և ոչ իսկ ամենուն ծանօթ էր այն. ապա թէ ոչ՝ կարելի բան չէ, որ անտի ևս հատուածներ մէջ չի բերէին, որ աւելի ճոխ և հրեշտակաւորիչ կ'երևի բան զհամառօտագիծն Ոսկերերանի. թմոզ զի խորենացւոյ անունը միայն շատ էր գրաւել նոցա գուշն և զուրուշ: Պարմանալի երեւոյթ մի է և այս, զի Հայոց մէջ բաց 'ի այս ճառէս, և մի այլ ճառէ՝ որ եղիշէի ընծայուած է (Սոփ. Հայ. հտ. ԺԲ. էջ 5) վարդափառի վրայ գրուած ուրիշ ճառ ձեռքերնիս հասած չէ:

Ե. Իթ Ճառընտրի մէջ, զոր օրինակեց Հ. Ն. Սարգիսեան Առաքելոց վանքի երկաթագիր և ամենահին ճառընտրէն Սողոմոնի Մաքե-նոցաց վանահօր, վարդափառի ճառը Դաւթի Անյաղթին ընծայուած է, այսպէս. «Դասքի փիլիսոփայի աւաստեալ Նիրբողեան յաղազս վարդափառի»: Արդ այս երեւոյթէս կարելի է հետեցնել, թէ վար-դափառի ճառն իսկզբան անդ առանց հեղինակի անուան էր, որով ոմանք ըստ կամս Դաւթի ընծայեցին զայն, իսկ այլք Մովսիսի:

... Շարունակելի

Հ. ԲԱՐՈՆՆԱ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ԵԶՆԻԿ ԵՒ ԻՐԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆ.

Եզնիկ, որ 'ի գեռատիս հասակէ՝ յունական պայծառ երկնքին ներքև՝ ծը-ծեր էր այն իմաստասիր գօղը, հմտացեր էր յոյն իմաստասիրաց ամէն վարդապետութեանց, և իւր մտաց մէջ ամբարներ էր Ս. Գրոց. և Ս. Հարց գե-տութիւնքը, զորս և յաճախ նրբին խուզարկութեամբք կը համեմատէր ընդ արտաքին իմաստութեան, կ'իջնէ արդ յասպարէզ (յերբորդ գիրսն) կռուիլ և ոգորիլ իմաստասիրաց պարուն գէմ: Բնաւ ոչ մի պարագայի մէջ Եզնիկ չի մնար ստորինքան զհակառակորդսն. իւրաքանչիւրին գէմ խօսելու միջոց՝ իրինց՝ յատուկ և անձնական զէնքեր կը գործածէ և կը յաղթահարէ զս-նոնք, շատ համարելով իրեն պաշտօնական զէնք զՍ. Գիրս միայն. և ամօտ անչ իմաստասիրաց հակառակ՝ իմաստասիրօրէն կը հակաճառէ, յուրում հաւատարապէս կը փայլի թէ՛ նորա հմտութիւնն իմաստասիրական գրութեանց մէջ, և թէ՛ 'ի բնական գիտութիւնս՝ մանաւանդ յաստղաբաշ-խականին ունեցած բարդաւառ և զօրաւոր միտքն: